

УДК 911.3:312

Г.Г. СТАРОСТЕНКО

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У КИЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

А.Г. Старостенко

Региональные особенности демографических процессов в Киевской области

Институт географии НАН Украины, Киев

Рассмотрены особенности социально-экономических и природных условий жизни населения столичной области в рамках выделенных территориальных общественных систем. Показано, что усиление загрязнения природной среды от периферии к ядрам систем заметно перекрывается улучшением социально-экономических параметров качества жизни, и действие последних, по этой причине оказывает решающее влияние на демографические процессы. Установлены закономерные различия показателей естественного и механического движения населения в выделенных территориальных общественных системах, показано наличие сильных центростремительных тенденций в миграции и усиление депопуляции по направлению к периферии систем. Выявлено влияние естественного и механического движения населения на изменение его численности и возрастно-половой структуры.

H.H. Starostenko

Regional characteristics of demographic processes in the Kyiv region

Institute of Geography, NAS of Ukraine, Kyiv

The article deals with characteristics of socio-economic and natural conditions of the Kiev region population within the boundaries of definite territorial social systems. It is shown that the environment pollution from the system's periphery to its nucleus is largely exceeded by improvement of socio-economic parameters of life quality that in its turn influence demographic processes. There have been established the differences between the indices of natural and mechanical movement of the population within the territorial social systems, presence of strong centripetal tendencies of migration and increase of depopulation process directed to the system's periphery. Influence of natural and mechanical movement of the population on its quantity and age-sex structure changes is revealed.

Життєдіяльність населення в територіальних суспільних системах є об'єктом дослідження відділу географії населення Інституту географії НАНУ. Розробка загальної концепції життєдіяльності належить М.І.Фашевському [1]. Згідно з цією концепцією, вся життєдіяльність населення - це безперервний цілісний процес життя сус-

пільства, що проявляється у таких видах діяльності людей: трудовій, відтворювальній, розселенській, споживчій та соціоприродній. Всі ці види діяльності взаємозв'язані між собою, оскільки параметри кожного з них, з одного боку, є фактором, а з другого - результатом інших видів життєдіяльності. Відтворення населення - вихідна

ланка в ланцюгу процесів життєдіяльності, бо людина стоїть у центрі цих процесів і є джерелом усіх їхніх форм. Тому для здійснення безперервного циклу взаємопов'язаних форм життєдіяльності слід перш за все забезпечити відтворення її суб'єктів, тобто певних територіальних спільностей людей. При цьому йдеться не лише про фізичне відновлення поколінь, але й відтворення усіх необхідних демографічних і соціальних характеристик населення - статевої, вікової, сімейної, соціальної, національної структури, рівня здоров'я, освіти, професійної підготовки, кваліфікації, культури, моралі тощо. Таким чином, відтворення населення у широкому розумінні слова означає відновлення поколінь з усіма необхідними кількісними і якісними параметрами. Відповідно до цього визначення, для характеристики демовідтворювальних процесів використовуються різноманітні показники. Одні з них характеризують природний та механічний рух населення, його чисельність, інші відображають рівень здоров'я, загальноосвітньої і спеціальної підготовки, професійно-кваліфікаційний склад, склад за статтю, віком, сімейним станом, соціальними групами, національністю і т.п., культурний рівень тощо.

У цій статті зосереджено увагу на аналізі природного і механічного руху населення, а також його чисельності та демографічної структури на прикладі *Київської області*. Отже, у даному випадку предметом дослідження є демографічні процеси (природний та механічний рух населення) і пов'язані з ними зміни у чисельності та демографічній структурі населення, а об'єктом - Київська область, причому за одиницю спостереження взято територіальні суспільні системи, виділені на базі просторово-часової організації праці та соціально-культурних і побутових зв'язків.

Перш ніж перейти до безпо-

середнього викладу результатів проведеного нами дослідження, слід коротко зупинитися на факторах, що зумовлюють досліджувані процеси. У найбільш узагальненому вигляді фактори, які впливають на кількісні та якісні показники відтворення населення, можна об'єднати інтегральним поняттям "**умови життя людей**". Таких умов дуже багато, однак досить обмежитися найважливішими з них, щоб мати уявлення про природні та соціально-економічні передумови, які формують певний режим відтворення населення.

В узагальненому вигляді головні фактори відтворення населення можуть бути зведені до стану природного середовища, стану виробничого середовища, рівня споживання та пов'язаного з ним способу життя. Отже, на відтворення населення впливає все навколишнє середовище, тобто і природні, і соціально-економічні його компоненти.

Насамперед треба відмітити особливості природних умов та ресурсів, а також особливості, зумовлені столичним статусом області - геополітичне положення, систему розселення, умови та рівень життя, зайнятість населення.

У нинішніх умовах економічна криза, що супроводжується високим рівнем інфляції, безпосередньо впливає на добробут населення і на його відтворення. З розвитком процесу індустріалізації природне середовище зазнає значних змін і стає, по суті, природно-техногенним. Його вплив на соціальне середовище посилюється, що позначається і на демографічних процесах.

Перелічені фактори зумовлюють високу силу тяжіння ядер в регіональних територіальних системах, потужні доцентрові процеси у механічному переміщенні населення між системами і, як наслідок, формування різних типів відтворення населення в ядрі, приміській системі і на периферії кожної з двох систем.

Розглянемо найважливіші закономірності перебігу основних демографічних процесів у різних формах територіальної організації населення Київської області. Як показав аналіз, незважаючи на деякі коливання по роках абсолютних і відносних показників відтворення населення, у всіх формах територіальних суспільних систем чітко вимальовуються сталі закономірності динаміки основних демографічних процесів, а також певні співвідношення параметрів відтворення.

Перша з таких закономірностей - неухильне зниження народжуваності, причому якщо абсолютна чисельність народжених в області (з м.Києвом) до

і скоротилися за цей час більш ніж на чверть. При цьому слід відзначити позитивну роль ядер обох систем (міст Києва та Білої Церкви) у формуванні середнього рівня народжуваності по системі в цілому в першій половині розглянутого періоду, коли названий показник у цих містах був вищим від середнього, і негативну - у другій, коли народжуваність у ядрах характеризованих систем знижувалась випереджаючими темпами.

Другою складовою природного руху населення є смертність, роль якої у формуванні природного приросту в умовах зменшення народжуваності підвищується. Так, з 1975 по 1992 рр.

Таблиця 1. *Характеристика територіальних суспільних систем Київської області, 1992 р. (по показниках відтворення міського і сільського населення)*

Територіальні суспільні системи	Середньорічна чисельність, тис. чол	Народилося, %	Померло, %	Померло дітей до 1 року на 1000 народжених	Природний приріст, %	Прибуло, %	Вибуло, %	Міграційне сальдо, %	Загальний приріст, %
Київська (столичного міста)	3930,5	0,0	11,0	14,1	-1,0	19,2	18,1	1,1	0,1
Ядро (Київ)	2653,0	9,7	17,2	17,2	0,2	18,4	17,5	1,0	1,2
Без ядра	1277,5	10,7	14,3	14,3	-3,6	20,9	19,5	1,4	-2,2
Ближня приміська	726,4	10,6	12,4	9,3	-1,8	1,9	16,3	2,8	1,0
Дальня приміська	348,3	10,9	16,1	15,1	-5,2	22,9	17,8	5,1	-0,1
Периферія	202,8	11,1	18,3	12,4	-7,2	24,1	33,8	-9,7	-16,1
Білоцерківська (великого міста)	638,4	11,6	15,2	11,5	-3,6	28,2	22,0	6,2	2,6
Ядро (Біла Церква)	210,9	12,6	8,6	12,7	-4,0	40,7	22,8	17,9	21,8
Без ядра	427,5	11,1	18,5	11,0	-7,4	22,0	21,6	0,4	-7,0
Приміська	174,9	11,0	18,6	10,1	-7,6	24,3	25,8	-1,5	-9,1
Периферія	252,6	11,1	18,6	11,6	-7,3	20,5	18,6	1,9	-5,4
м.Славутич	21,9	19,4	3,1	14,1	-16,3	86,2	30,5	55,7	72,0
Обласна - всього	4590,0	10,3	11,6	13,8	-1,3	20,8	18,7	2,1	0,8
Обласна (без м.Києва)	1937,8	11,1	14,5	11,7	-3,4	24,0	20,4	3,6	0,2

1985 р. ще збільшувалася, а потім почала різко зменшуватися, то відносні показники (коефіцієнти народжуваності) систематично знижувалися протягом усього досліджуваного періоду (1975-1992 рр.)

смертність підвищилася більше ніж на чверть, у тому числі в ядрах названих систем зростання становило трохи більше 20%, а на периферії обох систем - понад 40%. Це пояснюється швидкими

темпами старіння населення територіальних суспільних систем, розташованих віддалік від ядра. Абсолютні значення коефіцієнтів смертності мінімальні у ядрах систем, збільшення йде від центру до периферії, а середній рівень цього показника у системі столичного міста помітно нижчий, ніж у Білоцерківській.

Співвідношення показників народжуваності і смертності визначає величину і знак природного приросту. За розглянутий період умови його формування докорінно змінилися. Якщо в 1975 р. в області мав місце природний приріст внаслідок перевищення народжуваності над смертністю, то в 1992 р. вже смертність перевищувала народжуваність, а без врахування ядра обласної системи ця тенденція намітилася ще раніше.

Отже, навіть столична область стала показовою щодо несприятливості демографічних процесів в Україні. У 1991 р. лише дві системи (Броварська та Обухівська) мали позитивний природний приріст населення, а в 1992 р. - лише одна Броварська. В цілому по області (з м.Києвом) природний приріст населення становив у 1991 р. лише 62 чол., а в 1992 р. депопуляція складала понад 6 тис. чоловік.

Важливим фактором скорочення приросту населення є несприятливий стан природного середовища, який ускладнюється наслідками чорнобильської катастрофи. Це підтверджується, зокрема, розрахунками демографічних показників по зонах різного ступеня радіаційного забруднення Київської області. Так, в 1991 р. у міських поселеннях зони обов'язкового відселення мала місце депопуляція в розмірі 0,8 чол. на 1000 жителів, а у зонах гарантованого добровільного відселення та посиленого радіоекологічного контролю - природний приріст у розмірі відповідно 3,0 і 1,0‰. У сільській місцевості

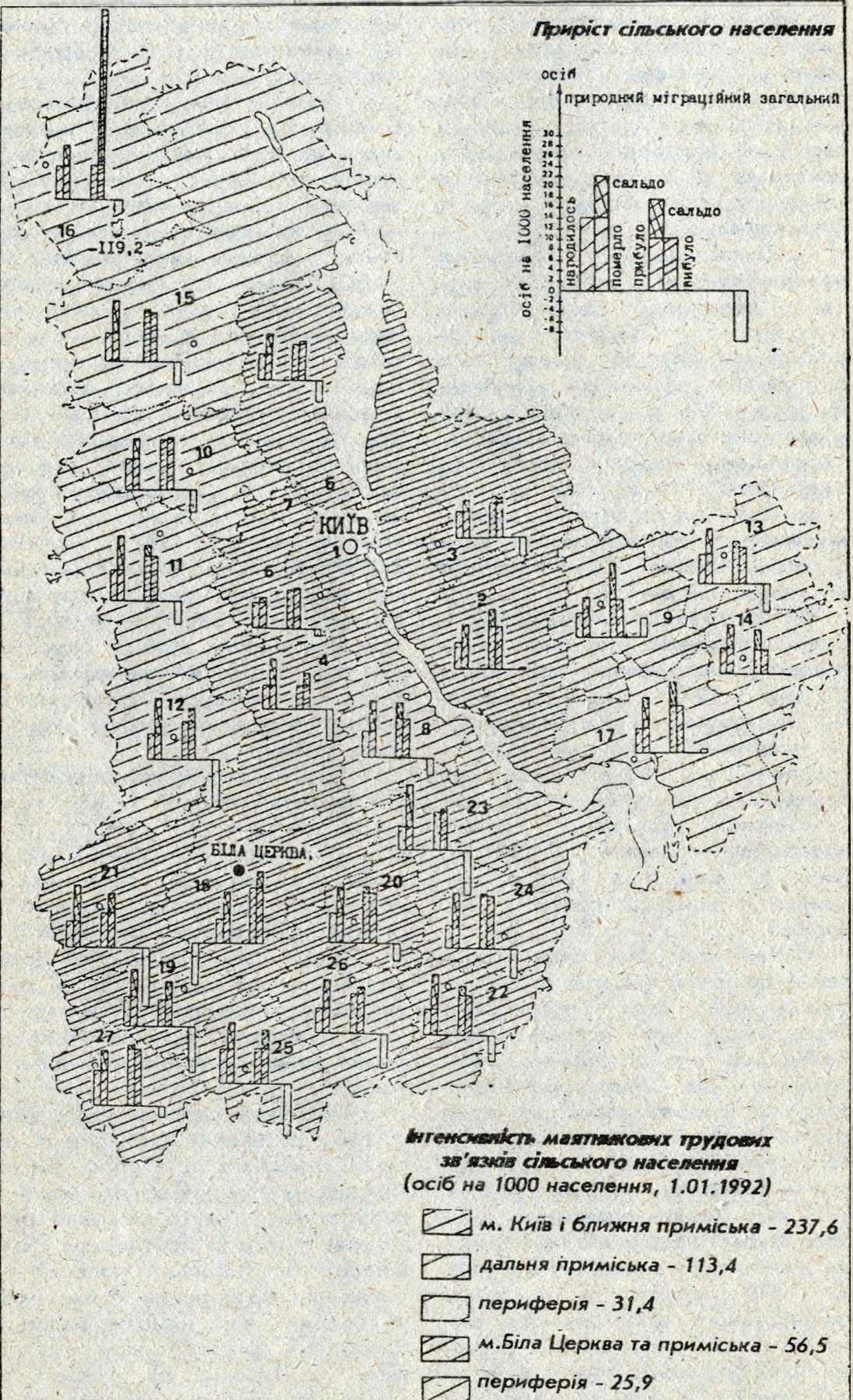
області по всіх забруднених зонах відзначається депопуляція, причому найвищою вона є в другій і третій зонах.

Таким чином, чорнобильська катастрофа справила значний вплив на демографічну поведінку населення області. Але, мабуть зниження народжуваності не можна повністю відносити на рахунок наслідків катастрофи на ЧАЕС. Воно є продовженням післявоєнної хвилі зниження народжуваності, а також результатом економічної кризи, яка нині має місце у нашій державі. Регіональний аналіз показав, що додатні значення коефіцієнтів природного приросту зараз відзначаються лише у ядрах обох порівнюваних систем, причому в Києві вони мінімальні (у 1992 р. - всього 0,2‰), в той час як у приміській системі і на периферії депопуляція почалася вже давно, а розміри її збільшуються від ядра до периферії, при цьому в Білоцерківській системі коефіцієнт природного убутку населення набагато вищий, ніж у Київській.

До важливих характеристик відтворення населення належить рівень дитячої смертності. Спочатку в динаміці цього показника повсюдно відзначалися позитивні тенденції, однак в останні два-три роки в багатьох системах області відбувається зростання дитячої смертності як результат погіршення ряду життєвих умов внаслідок соціально-економічної кризи та екологічної катастрофи.

Загальна картина природного руху населення формується як сума складових її частин, тобто відповідних показників по місту і селу, причому часто загальний результат інтегрує протилежні тенденції. В міських поселеннях показники відтворення кращі, ніж у сільських: вищі народжуваність і природний приріст, нижча смертність. У цілому по області в міських поселеннях зберігся природний приріст населення, однак

Приріст сільського населення

Природний та механічний рух сільського населення Київської області

Територіальні суспільні системи

Київська (столичного міста)	
Ядро (1. м. Київ)	
Ближня приміська	2. Бориспільська 3. Броварська 4. Васильківська 5. Вишгородська 6. Києво-Святошинська 7. Ірпінська
Дальня приміська	8. Обухівська 9. Баришівська 10. Бородявська 11. Макарівська 12. Фастівська
Периферійна	13. Згурівська 14. Яготинська 15. Іванківська 16. Поліська 17. П.-Хмельницька
Білоцерківська (великого міста)	
Ядро (м. Біла Церква)	
Приміська	18. Білоцерківська 19. Володарська 20. Рокитнянська 21. Сквирська
Периферійна	22. Богуславська 23. Кагарлицька 24. Миронівська 25. Ставищенська 26. Таращанська 27. Тетіївська

Примітка.

Територіальні суспільні системи позначені на карті цифрами.

у дальній приміській системі і на периферії Київської системи в 1992 р. смертність вперше перевищила народжуваність.

Особливо відчутно проявилися негативні тенденції у відтворенні сільського населення. Рівень народжуваності у сільській місцевості в цілому по області в 1992 р. був на 12% нижчим, ніж у міській, рівень смертності майже вдвічі вищим, і замість природного приросту, який хоч і в мінімальних розмірах, ще зберігся у міських поселеннях, спостерігався значний природний убуток населення. Його розміри становлять 10 чол. на 1000 сільських жителів, причому дуже чітко проявляються регіональні відмінності масштабів депопуляції. Якщо в системі столичного міста її розміри на 11,5% менші, ніж у

середньому по області, то в Білоцерківській - на 24% більші. Всередині Київської системи також спостерігаються істотні територіальні відмінності цього показника: у ближній приміській системі розмір депопуляції на 40% менший від середньообласного рівня, у дальній приміській - на 20% більший, а на периферії перевищення складає вже 23%.

Отже, можна зробити висновок, що особливості соціально-економічного розвитку, умов життя людей у міських і сільських поселеннях, у ядрах обох систем, поблизу них, на дещо більшій відстані і на периферії систем зумовлюють істотні відмінності в характері і масштабах природного руху населення.

Розглянемо тепер, як впливають ці особливості на механічний рух населення. Підвищення якості життя при просуванні від периферії до ядра системи, багаторазове збільшення можливостей вибору у всіх сферах людської діяльності зумовлюють відчутні доцентрові тенденції у міграції населення. Її інтенсивність залежить від багатьох соціальних, економічних і адміністративних факторів і дуже коливається залежно від їхніх змін. Серед таких факторів в першу чергу слід назвати наявність вакантних робочих місць, можливості забезпечення житлом, розвиток соціальної інфраструктури, адміністративні обмеження у вигляді прописки, плати у міські фонди соціального розвитку тощо.

Аналіз показав, що під впливом цих та інших факторів за останні роки відбулося істотне зменшення масштабів й інтенсивності постійної міграції у Київській області. Ця тенденція проявлялася і в міській, і в сільській місцевості, однак у міській сальдо механічного руху являло собою приріст, а у сільській - убуток населення.

Існують істотні відмінності у масштабах постійної міграції як

між порівнюваними системами, так і всередині їх.

Насамперед слід відзначити, що інтенсивність міграційних процесів у Білоцерківській системі набагато вища, ніж у столичній. У міських поселеннях столичної системи механічний приріст мінімальний у ядрі, зростає від ближньої приміської системи до дальньої, а на периферії змінюється убутком; у сільських поселеннях механічний убуток зростає від приміської системи до периферії. У Білоцерківській системі міські поселення мають механічний приріст населення, розміри якого зростають від периферії до ядра, а сільські - механічний убуток, максимальні розміри якого зафіксовано у приміській системі.

Слід відзначити, що область в цілому, і особливо її міські поселення, є притягальними для постійної міграції, сальдо якої, незважаючи на зменшення, залишається додатнім. Це свідчить про відносно вищу якість життя в столичній області порівняно з іншими регіонами.

Поряд із постійною міграцією, однією з форм механічного руху населення є маятникова трудова міграція.

Ця форма механічного руху є способом поєднання робочої сили з засобами виробництва: у тому випадку, коли місце проживання і місце роботи територіально відокремлені. Це складне соціально-економічне явище має позитивні і негативні сторони. Забезпечуючи широкий вибір сфери зайнятості, кращі можливості професійного росту, прилучення до досягнень цивілізації, міського способу життя, поліпшення побутового і соціально-культурного обслуговування і т.п., маятникова трудова міграція разом з тим пов'язана з певними втратами: зменшенням запасів вільного часу для відпочинку, аматорських занять, виховання дітей, виникненням так званої "транспортної втоми", підви-

щенням захворюваності у зв'язку з дискомфортними умовами в громадському транспорті, зниженням народжуваності у маятникових мігрантів тощо. Тому при вивченні соціально-економічних факторів демографічних процесів слід враховувати і масштаби маяткової трудової міграції.

Вивчення її рівня і динаміки в Київській області показало високий ступінь залежності інтенсивності явища від форм територіальної організації населення, причому провідну роль серед факторів маяткової міграції відіграє віддаленість від ядра системи. У системі столичного міста інтенсивність трудових поїздок до ядра з ближньої приміської системи перевищує цей показник по периферії у 8 разів, а з дальньої приміської системи - у 2 рази. У Білоцерківській системі поїздки на роботу до ядра з приміської системи здійснюються в 2 рази частіше, ніж з периферії. Якщо ж порівнювати показники по обох системах в цілому, то в столичній системі інтенсивність маяткової міграції у 3,5 раза вища, ніж у Білоцерківській.

Стосовно динаміки розглядуваного показника слід відзначити, що інтенсивність маяткової трудової міграції знижується, особливо у дальній приміській системі. Зараз в цілому по області у містах працює 253 чол. з кожної тисячі сільського працездатного населення, в тому числі у столичній системі 326 чол. і у Білоцерківській - 83 чол. У Київській ближній приміській системі у міських поселеннях працює 446 чол. з кожної тисячі сільських працездатних, у дальній приміській - 225 і на периферії - 72 чол. У Білоцерківській системі маятниковими мігрантами є у приміській системі 119 чол. з тисячі сільських працездатних, а на периферії - 56 чол. Існуючі рівні і динаміка показників природного та механічного руху населення столичної області визначили закономірності зміни